

УДК 177.72:130.2

Іванова К. А., Лантух А. П., Мірошниченко М. С.

ПРОБЛЕМА ЛЮДИНИ НА ЗЛАМІ СТОЛІТЬ: КУЛЬТОРОЛОГІЧНИЙ ВИМІР

У статті розглянуто проблему людини, що була порушена на зламі століть і є основним предметом філософського дискурсу.

Ключові слова: філософія, проблема людини, культурологічний вимір.

В статье изложена проблема человека, которая возникла на стыке столетий, являющаяся основным предметом философского дискурса.

Ключевые слова: философия, проблема человека, культурологическое измерение.

In the article is devoted the problem of the person which has arisen on a joint of the centuries, being the basic subject of a philosophical discourse.

Keywords: philosophy, a problem of the person, culturological measurement.

Скільки існує філософія, стільки вона цікавиться людиною як головним актором свого предмета. Ще свого часу античний філософ Сократ наголошував, що кожна людина – сонце і не треба заважати йому світити. Тому проблема людини, по суті своїй, завжди була основним предметом філософського дискурсу. В ХХ столітті відбувся «антропологічний поворот» у філософії. Це сталося не через те, що накопичилося багато знань про людину, які потрібно було узагальнити й систематизувати, але через те, що виникла ситуація «людської кризи», було чітко усвідомлено, що людина не є більше господарем у Всесвіті, що вона не вінець еволюції. У сучасну добу вирвалися назовні такі демонічні сили злості й ненависті, що завжди приховано перебувають у свідомості людини, які можуть відразу покінчити з людиною і зі всім живим на землі [1].

Перед людиною гостро постала проблема її кінця. Треба зазначити, що кінця не лише окремого індивіда, але й людства взагалі. Тому усвідомлення власного кінця породило відчуття випадковості (зайвості) існування та непередбачуваності долі. А це, у свою чергу, викликало загострений інтерес до людини, антропологічний поворот у філософії в цілому як спробу знайти рецепти порятунку людини в самій людині, у таємницях її тіла, душі, розуму [1].

Посилаючись на праці відомого іспанського філософа Х. Ортега-і-Гассета, який запропонував поняття «людина маси», треба зазначити, що з'явився новий

тип людини, який не вважає за потрібне обґрунтовувати свої претензії і вчинки ні перед навколишніми, ні перед самим собою. Ця «людина маси» за своєю суттю вульгарна, про це вона заявляє і це стверджує своїми діями. Людина відкидає традиційні норми й цінності культури та моралі, але не замінює їх на нові, кращі: вона прагне жити і діяти поза межами культури та моралі, вона – варвар XX століття [2].

У цього варвара XX століття відбувся цивілізаційний надлом, вимивання та елімінація цінностей, культурних норм і стандартів поведінки, що викристалізувалися колишньою добою, а саме XIX століттям. Усі переживання, світовідчуття, настрої, які виражають ставлення до того, що відбувається сьогодні, поляризуються. На одному полюсі – ті, хто оплакує «загибель богів», жахається симптомами «деградації», «архаїзації» і «руйнування» культури. Інший полюс представляють ті, які не ускладнюють себе рефлексією, діють навропацьки.

Сьогодні феномен філософської свідомості на межі двох століть кваліфікують як розквіт філософсько-гуманістичної думки, де домінантним є антропологічний ренесанс, що виявився того часу в загостреному інтересі до проблеми людини, у відродженні антропоцентричних за своїм характером варіантів дослідницької парадигми, у виробленні нових шляхів досягнення людини, у пошуках цілісного підходу до цієї теми. Якщо межа XIX і XX століть є «антропологічним поворотом», то теперішню межу XX і XXI століть можна вважати добою «постантропології».

На межі століть надзвичайно посилюються апокаліптичні мотиви і настрої: Біблія, яка написана до 2000 року; зустріч планети Земля з астероїдом у 2012 році, що передбачають астрологи, тощо. У науковій літературі навіть з'явився вираз «шок межі століть», який є типовим тимчасовим настроєм для межі, коли чекання, спрямовані в майбутнє, змішані з розчаруваннями від минулого, які до того ж забарвлені передчуттями невідомих космомістичних катаклізмів і накладаються на розуміння сучасної надзвичайно складної економічної та екологічної ситуації. Все це призводить до важкого і приреченого сприйняття теперішнього переломного часу [3].

«Кінець світу» моделюється залежно від причетності дослідника до тієї чи іншої галузі своїх досліджень. Так, біологи пророкують «омніцид», тобто кінець існування людини як виду. Як стверджують фізики, прискорення всіх процесів, що відбуваються у світі, є ознакою прогресуючого «стискування» часу, завершенням якого і стане зупинка світу, його «кінець». Апокаліптичні настрої часто мають релігійну природу, бо живляться надією на існування деякого невидимого, прихованого, вищого світу, «розбіжність з яким – дедалі більш широка й радикальна – породжує відразу нетерпимість стосовно до навколишнього і спостережуваного світу» [3], жага кінця історії того світу,

який «настільки недобрий, що не має бути».

Іншими словами, в цьому випадку мова йде не стільки про кінець світу або історії взагалі, скільки про кінець культури, створеної людиною прометеївського типу, та про можливості її розвитку. Жага влади, прагнення підкорювати і переробляти світ, самоутвердження, ворожість людини прометеївського типу стосовно світу, з яким вона воює, замість того, щоб довіряти і співпрацювати з ним, обертаються душевним надломом і жахом. «Прометеївська людина героїчна, однак раціональна, і у відомому сенсі бездуховна, що відбивається в її безоглядному, фетишистському захопленні технікою, захопленні прогресом, який вона розуміє вельми одновимірно. Фактично це часткова людина, яка розділена в самій своїй природі, і тому вона породжує сили і тенденції роз'єднання» [3]. Наслідком цього є те, що невміння гідно користуватися благами цивілізації призводить до того, що людина виявляється заручником породжених нею химер, які починають загрожувати розуму і душі сучасної людини. Що робити? Де знайти вихід? Може, слід звернутися до Сходу, до його філософії?

До речі, у традиціях східної філософії ми не знайдемо розділення світу, а тому Схід не знає ворожості, протистояння йому. Він практично не знає і прометеївської людини і, як правило, не говорить про кінець історії або світу. Всі подібні розмови ведуться на Заході та йдуть із Заходу. Тому «Схід... не знає ні песимізму приреченості західних прогнозів щодо неминучого кінця, ні своєрідного „захоплення кінцем“, про який говорить Ф. Ніцше» [3]. Невипадково у своєму прагненні знайти вихід з кризової ситуації Захід звертає погляд на Схід з його багатими культурними традиціями, сподіваючись витягувати з них підходи для вирішення глобальних проблем, особливо екологічних. В цьому сенсі сьогодні діалог Сходу і Заходу набув насправді загальнолюдського значення [2].

У філософії, крім точки зору, коли «кінець світу» розглядають як кінець культури певного типу, існує й інший погляд, де автори розглядають цю проблему в контексті безумовності. Так, одним із варіантів є створення нової синтетичної релігії як системи збереження та передання глобального знання, досвіду людства, як системи життєзабезпечення й виживання людства після глобальної катастрофи космічного масштабу [4]. Вони розмірковують про те, якими будуть зведення знань і нова синтетична релігія після кінця світу. Ці роздуми не здаються абсурдними у світлі невтішних прогнозів академіка В. П. Казначеева. За даними вченого, людству за сьогоднішніх темпів споживання джерел енергії, ресурсів повітря і води на Земній кулі залишилося всього років на 50–60. Таким чином, планета Земля як космічне утворення все більше й більше наближається до межі фазового переходу [5]. Людям доведеться серйозно замислитися над висловленою ще в 20-і роки XX століття

ідеєю В. І. Вернадського про те, що «людство повинно перервати вже тоді розпочату кризу енергії та навчитися трансформувати її в первинно синтетичні процеси, продукти харчування, вуглеводи, білки та жири. Реалізація програми з автотрофності могла б забезпечити людство продуктами харчування й звільнити зелену частину біосфери для її подальшої еволюції та збереження людства з атмосферою, біосферою, ландшафтами й усіма іншими необхідними навколишніми елементами для життя» [5].

Але є одна умова. Для здійснення подібних програм з порятунку себе людство має докорінно змінити своє ставлення до природи, відмовитися від своєрідної «антропології панування», у межах якої воно «усвідомлює себе перед обличчям природи як володар, що вимагає покірливості: його знання – це перш за все знання, що мають на меті панувати, його практика в стосунках з природою – практика підкорення» [6]. В аспекті підкорення природи позначилася гордіня людини, що усвідомила себе рівною Богові. Саме тут здійснився перший акт антропологічної катастрофи, яку видатний російський філософ М. К. Мамардашвілі характеризує як перетворення людської свідомості у бік антисвіту тіней та образів і переродження в деяке Задзеркалля, складене з імітацій життя [7].

Постає закономірне питання: як можуть люди жити «за такими нібито людськими законами»? Відповідаючи на нього, М. К. Мамардашвілі посилається на «останню людину» Ф. Ніцше. У Ф. Ніцше «остання людина» – це «надлюдина». Мамардашвілі підкреслює, що «надлюдина» є не реальною істотою або реальною породою людей, яка була б вища за інших, а «граничний для людини стан, спрямовуючись до якого людина може стати людиною» [7]. Таким чином, лише проявляючи граничні зусилля, лише трансцендуючи себе до «надлюдини», людина може стати і бути самою собою. Але чи може здійснювати цей акт трансцендування істота, що пережила катастрофу, яка вразила її сутнісні основи?

Відштовхуючись від визначення антропологічної катастрофи М. К. Мамардашвілі, можна визначити характерні ознаки її другого і третього етапів. Висловлюючись словами Ф. Ніцше і Ф. М. Достоєвського, для другого її етапу характерна ситуація «смерті Бога», коли «все дозволено». Що стосується третього етапу, то він характеризується не стільки відчуттям або чеканням перевищення критичного порогу екологічної небезпеки та посиленням демографічних проблем, скільки ще не дуже явним переходом людини і суспільства у віртуальний стан.

Віртуальна людина – це людина-імітатор. Грізні ознаки реального переродження людини фіксують не лише письменники-фантасти, але й учені-практики. Йдеться про можливості клонування людини, про створення біологічних роботів, кіборгів, а також кібернетичних пристроїв, що

саморозвиваються, які заживуть самостійним, незалежним від людини життям. Посилення віртуальних процесів у людському житті (економіці, політиці та ін.) веде до остаточного відриву людини від природних основ свого існування. Сама природа перетворюється лише на картинку на екранах моніторів, у символічні образи, про які так люблять говорити екологи, – у місце для прогулянок та відпочинку. На цьому етапі людина остаточно втрачає живий зв'язок із довкіллям і зі своєю внутрішньою природою. Цей стан людини у науковій літературі називають «постжиттям» [8]. Характеризуючи кінець ХХ століття, можна справедливо зазначити, що це століття глобального й всеосяжного феномену «пост»: постіндустріального суспільства, постструктуралізму, постмодернізму, посткласичної, а потім і постнекласичної науки, постраціонального пізнання, пострелігійної свідомості, постхристиянської культури, посттехнократичного планування та ін. «Таке широке введення у визначення культурних явищ і ситуацій століття частки „пост“, що зробило, у свою чергу, це „пост“ нібито самостійним феноменом нашого розуміння сучасного світу, наділило його і деяким самостійним буттям» [8]. Своєрідний гіпнотизм цього безособового префікса, підсвідоме прагнення немов підбити підсумок колишньому та розчинитися у невизначеності виявилися в тому, що в обіг увійшов і термін «постмодернізм». Замість імені, що передбачає визначення або принаймні позначення суті, дається псевдотимчасова вказівка – «пост». «Відсутність уяви, своєрідне творче безсилля, що виявляється навіть у цьому, також породжують відчуття якоїсь втоми та передчуття кінця історії» [8]. Розмитість цінностей, амбівалентність оцінок, плинність сенсів, невиразність позицій і переваг – усе це характеристики стану свідомості та настроїв людини, що переважають у наш час – час постмодернізму та кінця історії.

Відомо, що становлення масового суспільства і масової людини гостро порушило проблему необхідності переглянути всі системи відносин людини зі світом і з самою собою. Вочевидь, у ХХІ столітті необхідна інша парадигма цих відносин, інше їх осмислення. Все це – проблеми екології, що розуміються багатоаспектно: екологія природи, екологія самої людини, екологія її душі. «Збочений дух пізнання, що перетворює науку на знаряддя руйнування природи, збочення людських потреб, що примушує інтенсифікувати виробництво замість раціональнішого використання його продуктів, поступово перетворюють природний світ на світ постприродний» [8]. Практично кожний крок, який робила людина на шляху наукового та матеріально-технічного прогресу, був кроком, що наближав її не до торжества розуму, а до катастрофи. Як відомо, людський характер надмірно захоплений технікою, рухомий бажанням максимально механізувати всі прояви життя, перетворити органічне в неорганічне. Е. Фромм «вбачав у цьому глибинну небезпеку переродження

самого людського характеру, бо, деантропологізувавши творчість, людина втрачає будь-який сенс власного перебування в бутті» [8]. Само буття набуває ентропійного характеру, коли виявляються рівноцінними й рівноможливими будь-які тенденції розвитку. Все це – умови народження постлюдини і настання постжиття.

Поняття «постлюдська цивілізація» має два значення. Перше – ніби метафоричне, коли не мають на увазі, що людина пішла з буття. Просто вона створила такий світ, який став незалежним від неї самої і тепер здатний розвиватися за власними внутрішніми (автономними) законами. Людина втратила контроль над цим світом і вимушена шукати шляхів самовизначення в ньому. Друге значення – більш «просунуте». Мається на увазі, що зроблені людиною відкриття і створені нею технології здатні змінити уявлення про колишні характеристики людини. Легітимізація клонування, коли деякі люди дістають можливість мати живий склад «запчастин», успіхи трансплантації, маніпуляції генної інженерії, відкриття гена, відповідального за старіння організму, і можливостей блокування цього гена – усе це зробить людину (точніше, деяких людей) безсмертною. Отже, «деантропологізована людина, постлюдина маніфестує собою і настанням постжиття» [8]. Підвищення питомої ваги штучних форм у людській діяльності та її продуктах ставить поряд із природною реальністю її штучного «двійника». Відбувається віртуалізація життя, яка блокує саму можливість жити, здійснює її «заміну псевдожиттям у віртуальному просторі» [8]. Таке подвоєння реальності форм буття породжує не лише труднощі психологічного плану, але й необхідність нової соціалізації. Бо реальне життя переноситься у віртуальну реальність і може означати імітацію життя, коли це вже не власне життя [8]. Проте створювана віртуальна реальність не становить жодної небезпеки для людини, якщо у неї сформовано основу для правильного оцінення обох реальностей, вироблено адекватні орієнтири для грамотного переміщення в них. «Повне розчинення в просторі віртуальних реальностей означає відсікання метафізичного плану буття, що призведе до збіднення ціннісних підвалин власного життя» [8].

Стан, що називають постдійсністю, характеризується відчуттям, яке виникає із усвідомлення неможливості змінити те, що відбувається. Минуле знехтуване, майбутнє покрите мороком, будь-яка діяльність наштовхується на свої межі, породжені її ж власним розвитком. Як зазначає Х. Ортега-і-Гассет, єдина повнота, яку переживає сучасна людина, – це повнота «життєвої дезорієнтації», пов'язана з втратою абсолютної системи цінностей. Це неусвідомлене тяжіння до небуття, спрага безодні є проявом своєрідного колективного неврозу, «у який складаються всі прояви стресів та депресій у суспільстві, патодеструктивна мотивація сучасної культури, яка веде гру зі

стихією хаосу, що розв'язує в підсвідомості людини сили, які загрожують затопити досягнуте багатовіковою історією становлення людини, її самосвідомість» [8].

Особливість постжиття полягає в тому, що людина шукає порятунку і втіхи не в Богові та вірі, а у втечі у віртуальні світи, у «землю обітовану». Як зазначають сучасні дослідники, віртуальний світ сьогодні – сотеріологічна реальність порятунку і втіхи, критика якої лише посилює її привабливість не лише для тих, хто шукає традиційного позбавлення від мерзенностей життя, але і для цілком спроможних (з точки зору успіху – що відбулися) людей [8].

У межах визначення постжиття рельєфно постає проблема імітації, зокрема імітаційної природи техніки. Відмітною ознакою західної культури, починаючи зі стародавніх греків, стала узаконена нею імітація дій Бога і природи. Віртуальна реальність виникає в результаті спроби досягнути задум Бога, що створив реальну природу та реальний людський світ. Закономірним результатом розвитку цієї тенденції західноєвропейської культури є філософсько-економічна концепція К. Маркса, який закликав змінити світ (тобто здійснити божественне діяння). Однак остаточно очевидними ідеї західноєвропейської культури імітування стають із створенням комп'ютерної техніки, яка починає заміщати людину у сфері розумової діяльності та імітувати роботу мозку.

Література:

1. Губин В. Д. Философская антропология / В. Д. Губин, Е. Н. Некрасова. — М. — СПб., 2000. — 240 с.
2. Волков Ю. Г. Интегральная природа человека: естественно-научный и гуманитарный аспекты / Ю. Г. Волков, В. С. Поликарпов. — Ростов-на-Дону, 1994. — 283 с.
3. Самохвалова В. И. Человек и судьба мира / В. И. Самохвалова. — М., 2000. — 196 с.
4. Некрасов С. Н. Место и роль культурологической составляющей образования / С. Н. Некрасов, С. Ю. Радченко // Вестник академии наук высшей школы. — 1988. — № 4. — С. 102—106.
5. Казначеев В. П. Проблемы человековедения / В. П. Казначеев. — М. — Новосибирск, 1997. — 349 с.
6. Мец И. Б. Будущее христианства / И. Б. Мец // Вопросы философии. — 1990. — № 9. — С. 83—131.
7. Мамардашвили М. К. Мысль в культуре / М. К. Мамардашвили // Как я понимаю философию. — М., 1992. — С. 143—154.
8. Лучанкин А. И. Социоантропологический идеал: горизонты конвергентности, виртуальности, пуерильности / А. И. Лучанкин // Жизненные миры философии. — Екатеринбург, 1999. — С. 67—86.